



De ziel terug in het onderwijs.

“Hier is niks te vinden”, roept een moeder over de wit gepleisterde muur naar haar kinderen die tussen de bomen aan het zoeken zijn. Even snel als ze gekomen is, verdwijnt ze door het nauwe poortje dat toegang geeft tot de Jardin d’email in de beeldentuin van het Kröller-Müllermuseum. Samen met haar kinderen volgen ze tijdens de zomervakantie een Geocaching route. Mij laat ze weer alleen achter en terwijl de ochtendzou verder opkomt en zoveel kleuren op de mysterieuze witte tuin werpt, vraag ik me af wat hier nog meer te vinden zou moeten zijn. Natuurlijk begrijp ik haar zoektocht naar iets anders. Echter na de vakantie zou het onderwijs en met name het kunstonderwijs

moeten helpen met vragen te stellen en ruimte te maken voor iets anders. Maar waarmee moeten ze dan helpen?

Een aantal jaren terug was er een bijzondere installatie in de Vleeshal in Middelburg. Een systeemplafond deelt de ruimte in tweeën. Langs vijf ladders kunnen we omhoog klimmen naar de 'bovenkamer', waar stroken papier liggen met letters en woorden. Verder leegte, maar geen stilte. Wie goed luistert hoort zachtjes de melodie van psalm 121: "Waar komt mijn hulp vandaan? Van de Heer die hemel en aarde heeft gemaakt" (Sikkema, 2015). De Zeeuwse kunstenaar Liesbeth Labeur toont ons haar binnenkamer, ofwel haar ziel. Voor haar is dit de plek waar je tot rust komt, waar ze woorden en melodieën met teksten uit haar jeugd probeert te verbinden met beelden van haar tegenwoordige werk. In haar kunstwerken durft ze te denken, dromen en dwalen en vertelt ze wat er in haar binnenkamer, haar ziel, gebeurt (Gortzak, 2015). Wat is je ziel, wat is daar te zien? Waarom is het goed om daar over na te denken? Ik ben blij met kunstenaars als Labeur. Want het is niet alleen voor kunstenaars goed om over je ziel na te denken. Ook leerlingen kunnen door naar deze kunstwerken te kijken hierover leren nadenken en met zichzelf in verbinding komen. Dit proces kan in het onderwijs beginnen. Helaas zijn we de aandacht voor de ziel in het onderwijs kwijtgeraakt. Scholen zouden dit proces weer opnieuw moeten stimuleren.

Het huidige onderwijs biedt daar echter weinig ruimte voor. Veel tijd wordt gebruikt voor het halen van meetbare vaardigheden en doelen. Gert Biesta maakt zich daarover ook zorgen. Hij ziet ook dat het onderwijs aan het ver-leren is (Biesta, 2012). Meetbare vaardigheden zijn makkelijker te kwantificeren, de resultaten zijn beter controleerbaar, terwijl het stimuleren van persoonlijke ontwikkeling van leerlingen niet beheersbaar is, en het prikkelen van verbeeldingskracht een langzaam en onzichtbaar proces. Het doet meer een beroep op de ontvankelijkheid dan op resultaatgerichtheid. Voor het ontwikkelen van zo'n ontvankelijke houding zijn ruimte, tijd en vertrouwen nodig. Deze factoren zijn schaars in het onderwijs (Biesta, 2012). Meetbare resultaten zijn samen met rendement belangrijke zaken in onze cultuur, waarin vanuit het neoliberale denken het belang van de enkeling voorop staat. Het individu moet zich zo succesvol mogelijk een plek zien te veroveren in de maatschappij. Voor het onderwijs betekent dit dat iedere leerling zijn eigen project wordt. Voor de leraar heeft dit tot gevolg dat hij de leerling zo efficiënt mogelijk begeleidt en mogelijke problemen vroegtijdig signaleert en oplost. Het sociale en relationele aspect verdwijnt en de leraar krijgt de rol van begeleider, terwijl de vormende en opvoedende rol verdwijnt (Van Riessen, 2014). Het is dus goed om erover na te denken hoe de zorg voor de ziel weer een plek kan krijgen in het onderwijs.

Wat is de ziel? Waarom zorgt het woord 'ziel' in onze tijd voor verwarring? De theorieën van Freud en Darwin hebben 'de ziel' geen goed gedaan. Van Riessen stelt dat we van hen hebben geleerd dat agressie en zelfzucht onze diepste motieven zijn en dat we vanaf die tijd moeite hebben om serieus naar het innerlijke leven te kijken. 'Een ziel zijn' verwees altijd naar een innerlijk geheim, de manier waarop deze persoon met zichzelf in verbinding komt. In onze tijd reduceren we de ziel echter tot een stukje organisch leven dat zinloos gecompliceerd lijkt te zijn (Van Riessen, 2013). De Franse psychoanalyticus Jacques Lacan legt uit hoe de mens zinloos gecompliceerd in elkaar zit. Hij zegt: "We hebben te leren dat we niet onszelf kunnen zijn". Dit begint volgens hem al in 'het spiegelstadium', het moment waarop een baby tussen de zes en achttien maanden zichzelf in de spiegel herkent. Volgens Lacan komt de herkenning van 'dit ben ik' niet overeen met de ervaring van het kind dat zijn ledematen en organen door driften, behoeften en spanningen worden beheerst. Het imaginaire 'zelf' van een mens, te zien in een spiegel, is opbouwend en vormend. Het is echter een fictie! Daartegenover is alles wat voortkomt uit de ervaring, zoals de driften in de jonge jaren, het symbolische 'ik', ontgoochelend maar waar. In de visie van Lacan is een persoon gespleten en er is geen ontwikkeling mogelijk om deze imaginaire en symbolische aspecten met elkaar te verbinden. Het is goed denkbaar dat de Ierse schilder Francis Bacon zich heeft laten inspireren door Lacan. In

zijn *Portrait of George Dyer in a Mirror* wilde hij duidelijk maken dat je eigen 'ik' niet meer is dan een spoor van menselijke aanwezigheid, een slijmspoor (Aydemir, 2015).

Zou je het ook kunnen omdraaien? Kan de ziel ook zinvól gecompliceerd zijn? De Deense filosoof Søren Kierkegaard vraagt zich net als Lacan af, of de ziel een gespletenheid is, die op grote afstand van zichzelf staat. Of is de ziel in haar diepste diepte eeuwig en ligt in haar de toegangspoort tot eeuwige waarheden besloten zoals Socrates en Plato zich voorstelden? In dat geval zou de ziel een zelf zijn die door te reflecteren op zichzelf terugbuigt, zoals bij Michel Foucault (Oosterling, 2015). Kierkegaard voegt echter een religieuze dimensie toe. De ziel kan niet op zichzelf staan, vanwege de radicale eindigheid van het menselijk bestaan (Van Riessen, 2013). Kierkegaard zegt dat de ziel zelf geen waarden kan voortbrengen, maar alleen de stem van de leraar. Hij wijst op Christus, die als leraar zijn leerlingen laat voelen dat ze niet alleen menselijk zijn, maar ook in staat zijn tot contact met de goddelijke werkelijkheid, de eeuwigheid, waardoor hun innerlijk wordt vernieuwd. Kierkegaard wil de ziel dus in religieus opzicht vormen. Dat is zijn zorg voor de ziel. Filosofie, het denken in concepten, is voor hem niet genoeg (Van Riessen, 2013).

Volgens de Canadese filosoof Charles Taylor roept de essentie in een kunstwerk iets op van een andere werkelijkheid. Hij noemt het kunstwerk "de plaats van een manifestatie die ons in de aanwezigheid brengt van iets waartoe wij op andere wijze geen toegang hebben en dat van de hoogste morele of spirituele betekenis is" (Heiting, 2012, p. 211). Het gebeurt als het ware tussen de beelden door, vanuit het krachtenveld dat ze onderling vormen. "Tussen de beelden licht iets op van een andere werkelijkheid zoals we die nog niet eerder hebben gezien. De esthetische ervaring raakt hier de religieuze ervaring" (Heiting, 2012, p. 214). Ook volgens Gilles Deleuze kan de kunstenaar de toeschouwer raken door sensaties te schilderen. De kijker krijgt daardoor via zijn zintuigen de noodzakelijke inzichten en wordt uitgedaagd tot kritisch denken en het doen van onderzoek. Door die sensaties worden bij de kijker herinneringen gemobiliseerd en wordt de ziel in beweging gezet. De ziel zet de kijker tot denken aan en dwingt hem zich in te leven in de essentie (Van Alphen, 2015).

Van Riessen vraagt aandacht voor de ziel in het onderwijs. Zij wijst op Socrates, die in zijn onderwijs de ziel van de leerling centraal stelde. Dit deed hij in een tijd van zielloos onderwijs, waarin het ook belangrijker was om retorische vaardigheden op te doen dan je eigen identiteit te ontwikkelen. Socrates wilde weer onderwijs waarin aandacht was voor de vorming van het innerlijk van leerlingen. Leerlingen moeten ontdekken wat in dit leven echt belangrijk voor hen is (Van Riessen, 2014). Hoe ontdekken ze dat? Volgens Socrates zijn hier gesprekken voor nodig, waarin leerlingen worden aangesproken op hun vermogen om zelf te denken. Hier komt de leraar in beeld. Zij zijn degenen die de prikkels kunnen geven die een vormend en opbouwend effect hebben. Kierkegaard vindt het socratisch onderwijs ook belangrijk, omdat waarden niet abstract zijn. Ze krijgen pas betekenis in relatie met personen die het kunnen uitleggen en die zich daar ook zelf aan verbinden (Van Riessen, 2014). In een socratisch gesprek is er alle ruimte voor reflectie en het stellen van vragen waarin meningen vanuit verschillende perspectieven kunnen worden bekeken (d'Ansembourg, 2012). Een socratisch moment in het onderwijs kan daarom goed worden gebruikt om leerlingen uit te dagen door te vragen naar het onbekende. Zo kan het kunstwerk van Liesbeth Labeur voor een socratisch moment zorgen, waarin uitgelegd wordt dat de kunstenaar iets zichtbaar maakt dat meestal onzichtbaar blijft, je ziel. En een geocaching tour kan een opstapje worden naar vragen als: wat als je hier geen geocache kunt vinden, wat dan wel? Het socratisch gesprek kan een leraar de opvattingen van de leerlingen bevragen, zodat ze zelf leren nadenken. Leren ontdekken wie je bent is precies, waardoor je aan gaat. Een kunstwerk als *Jardin d'émail* of het nachthutje in de komkommerhof kunnen daarbij helpen. Tijd is schaars in het onderwijs, maar het is wel van groot belang om tijd te creëren voor socratische gesprekken. Dan leren onze leerlingen ontdekken wat in dit leven echt belangrijk voor hen is.

Literatuur

- Aydemir, M. (2014). Zelfreflectie volgens Bacon& Lacan. In S. van Keulen (Red.), *Hoe kunst en filosofie werken* (pp. 151-160). Amsterdam: Boom.
- D'Ansembourg, A. (2012). Beeldende kunst en het belang van de materie. Over het socratische gesprek als middel tot bildung.. In G. van Stralen, & R. Gude (Red.), *--- en denken! Bildung voor leraren* (pp. 275-283). Leusden: ISVW uitgevers.
- Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Gortzak, R., Cluitmans, L., Jong, M. de, Lieburg, F. van, & Treur, F. (2015). *Binnenkamers. Een overdenking*. Middelburg: SBKM, de Vleeshal.
- Heiting, G. (2012). Golfslag van de tijd. Europa's niet te stillen verlangen naar God. Kampen: Kok
- Oosterling, H. (2014). De bestaansaesthetica van Michel Foucault. Leven als medium.. In S. van Keulen (Red.), *Hoe kunst en filosofie werken* (pp. 81-95). Amsterdam: Boom.
- Riessen, R. van. (2013). *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie en onderwijs*. Amsterdam: Sjabbolet.
- Riessen, R. van. (2014). Pleidooi voor het nutteloze. Concentratie op de ziel in het onderwijs. *Sophie*, 4(5), 4-10.
- Sikkema, R. (2015, 20 februari). Labeurs overvolle binnenkamer. *Nederlands Dagblad*, p. 13.

Foto:

Liesbeth Labeur 'Nachthutje in de komkommerhof' opgehaald van:

<http://vleeshal.nl/tentoonstellingen/liesbeth-labeur-nachthutje-in-de-komkommerhof>